

گزارشی از

طرح فهرستگان مشترك دست نویسه‌های اسلامی

سراسر دنیا

احمد مسجدجامعی

بدهد و نتواند پیشینه تاریخی خود را به اثبات برساند. از این روست که می‌بینیم اقوامی که از خود پشتوانه فرهنگی ندارند سعی می‌کنند تا با جعل پیشینه تاریخی - فرهنگی، خود را صاحب تمدن معرفی کنند.

از میان پشتوانه‌های فرهنگی، آنچه بیش از همه ارزش و اهمیت دارد، «میراث مکتوب» است. «میراث مکتوب» نمایانگر تلاش اندیشمندانی است که برای ساختن تمدن خود از هیچ کوششی فروگذار نکرده‌اند و همچنین نشاندهنده این است که این دانشمندان چگونه خود و اندیشه خود را وقف پیشبرد اهداف و یا اصلاح ساختار تمدن و فرهنگ خود ساخته‌اند.

از این میان، تمدن اسلامی، بدون تردید، بیشترین سهم را در ساختار تمدن فعلی جهانی داراست. و از این رو - چه از دید کمی و چه از دید کیفی - دارای وسیعترین پشتوانه فرهنگی است و نشانه آن به جا ماندن نزدیک به پنج میلیون نسخه خطی اسلامی است.

این نسخه‌ها گسترده و وسیعی از دانش و علوم و فرهنگ را دربرمی‌گیرند؛ از صرف و نحو گرفته تا عروض و بلاغت و

معاونت فرهنگی وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی سالهاست که بخشی بی‌نهاد است با عنوان «خانه کتاب». آهنگ این بخش در مجموعه معاونت فرهنگی خدمت گذاری کتاب است در ابعاد مختلف، از جمله معجم نگاری، فهرستگاری، کتابشناسی روز، کتابهای منتشر شده و ...

آنچه در این مقاله معرفی می‌شود طرحی سترگی است در تدوین فهرست مشترك دست نویسه‌های اسلامی سراسر دنیا، و از جمله طرحهای بخش یاد شده معاونت فرهنگی.

آینه پژوهش

مقدمه:

ارزش هر تمدن و فرهنگی، از یک دیدگاه، بسته به ذخایر و پشتوانه فرهنگی آن تمدن است. از این دید تمدن و فرهنگی زمانی از بین می‌رود که ذخایر و پشتوانه فرهنگی خود را از دست

نسخه‌های خطی اسلامی را از سراسر جهان و به زبانهای مختلف جمع‌آوری کرده و پس از ترجمه فهرستهای لاتین به زبان فارسی و آماده‌سازی آنها در کنار فهرستهای فارسی و عربی در کامپیوتر، تمامی این فهرستها را با هم به صورت فهرستی جهانی و درهم کرده، در دو شکل مکتوب و نرم افزاری ارائه کند.

دامنه طرح از نظر زبان نسخه‌ها: این طرح در مرحله اول تنها نسخه‌های خطی فارسی و عربی را دربرمی‌گیرد و در مرحله دوم نسخه‌های به زبانهای دیگر اسلامی (همانند ترکی، اردو و...) را نیز شامل خواهد شد.

دامنه طرح از نظر جغرافیایی: همچنانکه اشاره کردیم، این طرح محدودیت جغرافیایی ندارد و تمامی نسخه‌های اسلامی فهرست شده در سراسر جهان را دربرمی‌گیرد.

ب- کارهایی که تاکنون توسط دیگران در این زمینه انجام شده است:

خوشبختانه تاکنون مؤسسات و افراد مختلف به این مسأله توجه کرده‌اند. امر بررسی نسخه‌های خطی اسلامی، فهرست‌نگاری آنها و تهیه فهرستهای درهم کرده منطقه‌ای یا زبانی و یا منطقه‌ای زبانی، از اموری است که هم‌اکنون نیز توسط مؤسسات و محققان مختلف دنبال می‌شود. هرچند، شاید نتوان بسیاری از این فهرستها را به معنای دقیق کلمه «فهرست مشترك» نامید، ولی به علت نزدیکی ساختار آنها با فهرست مشترك ذکر آنها در کنار فهرستهای مشترك لازم است. در اینجا به مهمترین فهرستهایی که تاکنون در این زمینه تألیف شده‌اند اشاره می‌کنیم:

۱- فهرستهای مشترك فارسی:

الف- ادبیات فارسی تألیف «استوری»^۱:

پیش از معرفی هر اثری باید از این کار سترگ ایرانشناس فقید انگلیسی (متوفی ۱۹۶۷) یادکنیم که زندگی خود را وقف تألیف کتاب ادبیات فارسی (Persian Literature) ساخت. «استوری» در این کتاب که نزدیک به چهل سال عمر خود را صرف آن کرد، قصد تألیف اثری همچون کار «بروکلمان» را داشته است. از این کتاب که تاکنون پنج جلد آن منتشر شده است، بخشهای ادبیات

شعر، و از تاریخ و تراجم و رجال گرفته تا اخلاق و عرفان، و از طب و داروشناسی و دامپزشکی گرفته تا ریاضیات و نجوم و از منطق و فلسفه تا دانشهای دینی قرآنی، حدیثی، فقهی و... از جمله دهها موضوعی است که توسط دانشمندان و ادیبان و شعرای مسلمان تنظیم و تألیف یافته و کلک کاتبان با وسایل و ادوات اولیه کتابت به استنساخ و تکثیر آنها پرداخته است. اینک این مجموعه از میراث گذشتگان فراوی ماست، تا از آنها بهره‌گیریم و ما هم گامی در جهت تقویت فرهنگ و تمدن اسلامی برداریم.

اما متأسفانه بسیاری از این نسخه‌ها که بعضی از آنها نیز نسخه منحصربه‌فردی از یک تألیف است، در کشورهای مختلف پراکنده است و تنها تعدادی از نسخه‌های بیشماری که در کتابخانه‌های ایران و هند و پاکستان و ترکیه و دیگر کشورها موجود است، فهرست شده است و آثاری هم که فهرست شده است به دلیل پراکندگی فهرستها، شیوه‌های مختلف فهرست‌نگاری، زبانهای مختلف آنها (از فارسی و عربی گرفته تا ترکی و روسی و انگلیسی و هلندی و لهستانی و...) و نایاب بودن بسیاری از فهرستهای خارجی، براحتمال در دسترس ما قرار ندارند و محققانی که بخواهند از وجود نسخه‌ای آگاهی یابد باید ساعتها و بلکه روزها و ماهها از عمر خود را جهت یافتن نسخه‌ای به هدر بدهد و غالباً هم به نتیجه کامل نرسد. بنابراین یا تحقیق او به نتیجه نمی‌رسد و یا به دلیل عدم دستیابی به نسخه اصل و دقیق‌تر، پس از مدتها و سالها که نسخه‌ای بهتر یافت بشود، باید به دوباره کاری دست بزنند. از این رو خانه کتاب ایران وابسته به معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی تصمیم گرفت تا با استفاده از تجربیات کارهای انجام شده در زمینه معجم‌نگاری و فهرست‌نگاری کتب حدیث، به یکباره تمامی این فهرستها را به تفصیلی که توضیح خواهیم داد جمع‌آوری و درهم کرده و به تهیه «فهرستگان مشترك دست‌نویسهای اسلامی سراسر دنیا» مبادرت کند که اینک گزارشی از این طرح و دامنه آن و روش انجام آن تقدیم محققان می‌گردد:

الف- معرفی، اهداف و دامنه طرح:

این طرح بنا دارد تا کلیه فهرستهای موجود و چاپ شده

1. Story, C. A. Persian Literature, A Biobibliographical Survey, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1970-1994, 5 Vols. Vol 5 by: Francois de Blois.

[ادبیات فارسی، بررسی زیست کتابشناختی]

قرآنی، تاریخ عمومی پیامبران و صدر اسلام، تاریخ ایران، تاریخ هندوستان و سرزمینهای دیگر و نیز تألیفات دربارهٔ تراجم احوال (=جلد اول)؛ بخشهای ریاضیات، اوزان و مقادیر، ستاره یینی، ستاره شناسی و جغرافیا (بخش اول از جلد دوم) در زمان حیات مؤلف منتشر شد و بخشهای دوم و سوم از جلد دوم و نیز جلد سوم که موضوعات دیگری همچون پزشکی، صرف و نحو، فقه اللغة و غیره را دربرمی گیرد و جلد پنجم (بخش ۱ و ۲) پس از مرگ وی، توسط شاگردانش منتشر شد. در این کتاب بنا بر این بوده است که تا آنجایی که امکانات و منابع مؤلف اجازه می داده است، تمامی نسخه های خطی فارسی سراسر دنیا ذکر شود و اگر کتاب چاپ شده باشد، به چاپ آن هم اشاره شود. بخشی از این کتاب توسط «برگل» با افزوده ها و اصلاحاتی به روسی برگردانده شده است و بخشی از ترجمه روسی «برگل» زیر نظر استاد احمد منزوی به فارسی ترجمه شده است.^۲ همچنین بخشهایی دیگر به صورت متفرقه ترجمه شده و در نشریه نسخه های خطی دانشگاه تهران و مجله دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد به چاپ رسیده است. لازم به ذکر است که قسمت فارسی شده کتاب تنها نزدیک به ۱۰ درصد اصل کتاب «استوری» را دربرمی گیرد و بیش از ۹۰ درصد آن هنوز به فارسی ترجمه نشده است.

ب- فهرست نسخه های خطی فارسی، نگارش استاد احمد منزوی:^۳

پس از کار استوری، استاد احمد منزوی دست به تدوین فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی زد. کار آقای منزوی با کار استوری از چند جهت تفاوت دارد: اول اینکه فهرست آقای منزوی در ابتدا بر اساس موضوع و درون هر موضوع، بر اساس الفبای نام کتاب مرتب شده است و کتاب استوری به ترتیب تاریخی زمان زندگی مؤلفان است. دوم اینکه آقای منزوی از منابع بیشتری استفاده کرده است که از این جهت بر کار استوری مزیت دارد، همچنین خود آقای منزوی نسخه هایی را رؤیت نموده اند که در هیچ فهرستی نیامده است و این امر یکی دیگر از مزایای کتاب ایشان است.

از این کتاب تا به حال شش دفتر حاوی ۴۹۰۲۲ نسخه خطی فارسی منتشر شده است. منابع اصلی مؤلف در تدوین این کتاب، فهرستهای چاپی کتابخانه های ایران و خارج از ایران است و از بالغ بر ۱۴۶ مأخذ استفاده شده است.

۲- فهرستهای مشترک نسخه های خطی عربی:

الف- تاریخ ادبیات عربی «کارل بروکلمان»:^۴

همانطور که برای نگارشهای فارسی، استوری دست به تألیف ادبیات فارسی زد، بروکلمان نیز برای کتابهای عربی، تاریخ ادبیات عربی را نگاشت (لازم به توضیح است که کار بروکلمان از نظر زمانی جلوتر از کار استوری است و به نوعی الهام بخش استوری). مؤلف در این کتاب که در پنج مجلد (دو جلد اصل کتاب و سه جلد ضمیمه) به چاپ رسیده است، به ترتیب زمانی و مکانی (یعنی بر اساس دوره های تاریخی و در هر دوره بر اساس مکانی)، در هر موضوع به بررسی مؤلفان و سپس به بررسی کتابهای نگاشته شده آنان می پردازد و در ذیل اسامی کتابها تعدادی از خصوصیات نسخه شناسی کتابها را آورده است و همچنین به چاپهای آن اشاره می کند.

ب- تاریخ نگارشهای عربی «فواد سزگین»:^۵

استاد فواد سزگین، دانشمند ترك که در آلمان زندگی می کند، پس از کار بروکلمان تصمیم گرفت تا ذیلی بر اثر او بنویسد، زیرا فهرست بروکلمان فاقد بسیاری از نسخه های خطی کمیاب است. سزگین تا سال ۱۹۶۱ به جمع آوری مطالب و موادی برای تألیف ذیلی بر بروکلمان پرداخت، ولی در آن هنگام متوجه شد که نوشتن ملحقات برای کتاب بروکلمان فایده ای ندارد، بلکه باید کار او بر اساس موادی که وی با آنها آشنایی نداشته است، بازسازی شود. وی در اثنای چاپ جلد اول به این نتیجه رسید که کتاب خود را از کتاب بروکلمان جدا و

۲. استوری، ج. آ. ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری؛ ترجمه به روسی: یو. ا. برگل، ترجمه از روسی به فارسی: یحیی آرین پور، سیروس ایزدی، کریم کشاورز؛ تحریر: احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۲ ش. ج. ۲.

۳. منزوی، احمد. فهرست نسخه های خطی فارسی؛ تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه ای، چاپ اول، ۱۳۵۳-۱۳۴۸ ش. ج. ۶.

4. Brockelmann, C. Geschichte der Arabischen Litteratur, Leiden: E. J. Brill. 1943-1949, 5 Vols: 2+3.

[تاریخ ادبیات عربی]

5. Sezgin, F. Geschichte des Arabischen Schrifttums; Leiden: E. J. Brill, 1967-1984, 9 Vols.

[تاریخ نگارشهای عربی]

فهرست مشترك نسخه های خطی آن کشور شروع شده است . بعضی از این فهرستهای مشترك تمامی نسخه های شرقی داخل آن کشور را دربرمی گیرد و برخی فقط نسخه های خطی زبانی خاص . در اینجا برای نمونه از یک کار اتمام یافته و چند کار مهم در دست انجام گزارشی داده می شود :

الف- فهرست مشترك نسخه های خطی

فارسی پاکستان، نگارش احمد منزوی: ^۷

مؤلف در این کتاب همانطور که از نامش پیداست، نسخه های خطی فارسی پاکستان را مشترك و در هم کرده است . وی برای این کار، افرادی را برای فهرست مجموعه های فهرست نشده، گسیل کرده و از مجموعه های فهرست شده نیز استفاده کرده است . ماحصل این کوشش کم نظیر علمی، انتشار سیزده مجلد فهرست در بیش از سه هزار صفحه است .

ب- فهرست موضوعی نسخه های خطی عربی

کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران، تألیف «دکتر حاجتی»: ^۸

این کتاب که نتیجه زحمات سی ساله مؤلف آن است، دربردارنده تمامی نسخه های عربی کتابخانه های ایران است . کتاب به ترتیب موضوعی است (جلد اول = علوم قرآنی بخش اول قرائت و تجوید) و ذیل هر موضوع کتابها به ترتیب الفبای نام کتاب مرتب گشته اند . مؤلف در هر بخش تاریخچه ای از آن علم را ذکر می کند و ذیل هر کتاب، زندگی مؤلف کتاب را نیز می آورد . سپس تمامی نسخه های آن را به ترتیب تاریخ کتابت نسخه همراه با مشخصات کامل نسخه شناسی ذکر می کند . تاکنون یک جلد از این کتاب گرانسنگ منتشر شده است و آنچنانکه مؤلف محترم یادآور شده اند، جلد های دیگر در دست چاپ و صحافی می باشد .

مستقل کند، بنابراین اولین جلد از این کتاب براساس طرح و شیوه دسته بندی سزگین در سال ۱۹۶۷ منتشر شد و تاکنون نه جلد آن به زیور چاپ آراسته گشته است و جلد های بعدی در دست تدوین و چاپ است .

سزگین کتاب را براساس موضوع و در درون هر موضوع به ترتیب مؤلفان چیده است و در هر موضوعی تا سال ۲۳۰ قمری را به نگارش درآورده است .

ج- الفهرس الشامل للتراث العربي الاسلامي المخطوط،

تهیه شده توسط مؤسسه آل البيت اردن: ^۶

نزدیک به سیزده سال است که المجمع الملكي لبحوث الحضارة الاسلامية (مؤسسه آل البيت) به سرپرستی دکتر ناصرالدین الأسد دست به تألیف فهرستی مشترك برای تمامی دستنویسهای عربی تحت عنوان فوق زده است و تاکنون نزدیک به ۲۵ مجلد از این مجموعه را منتشر ساخته است . این اثر یکی از کاملترین و روشمندترین تألیفات در موضوع خود است . مؤلفان این فهرست هر موضوعی (=تفسیر، قراءات و ...) را در سه قسمت ذکر می کنند: نخست کتابهایی که مؤلفین و تاریخ وفات آنها مشخص است . در این قسمت تمامی کتابها به ترتیب تاریخ فوت مؤلفین آنها ذکر شده و اگر مؤلفی چند تألیف داشته باشد، تمامی تألیفات وی به ترتیب الفبای نام کتاب آورده شده است و در مورد هر کتاب تمامی نسخه های آن به ترتیب تاریخ کتابت نسخه مرتب شده است . در قسمت دوم کتابهایی که مؤلفین آنها شناخته شده اند، ولی تاریخ فوت آنها نامشخص است، آمده است . در این قسمت ترتیب الفبایی شهرت مؤلفین رعایت شده است و در قسمت سوم کتابهای مجهول المؤلف آمده است .

تاکنون از این مجموعه بخشهای مربوط به رسم مصحف ها، مصحفهای خطی در پنج جلد، نسخه های خطی تجوید، نسخه های کتب تفاسیر در سیزده مجلد، نسخه های خطی علم قراءات در دو مجلد و علوم مربوط به تفسیر نیز در دو جلد منتشر شده است .

۳- مهمترین فهرستهای مشترك منطقه ای انجام شده

یا در دست انجام (فارسی و عربی):

مدتی است که در بعضی از کشورها تلاشی علمی برای تهیه

۶ . المجمع الملكي لبحوث الحضارة الاسلامية: مؤسسه آل البيت، الفهرس الشامل للتراث العربي الاسلامي المخطوط؛ اردن، عمان: مؤسسه آل البيت، ۱۹۸۷ م.

۷ . منزوی، احمد. فهرست مشترك نسخه های خطی فارسی پاکستان؛ اسلام آباد (پاکستان): مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چاپ اول، ۱۳۶۴ ش. ۱۳ ج.

۸ . حاجتی، دکتر سید محمدباقر. فهرست موضوعی نسخه های خطی عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران ...؛ تهران: سروش و سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۰ ش. ۱ ج. [تاکنون].

ج- فهرست مشترک نسخه‌های خطی عربی هلند، نگارش «ویتکام» (Witkam):^۹

مجموعه تمامی دستنویسهای فهرست شده و فهرست نشده را دربرمی‌گیرد.

و- فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی

کتابخانه‌های بلژیک، نگارش: اف. بودن (F. Bauden):

این فهرست هفت جلدی، تمامی نسخه‌های داخل بلژیک را دربرمی‌گیرد و اکنون در دست انجام است.

* * *

کارهایی که برشمرديم از مهمترین فعاليتهاي است که در امر تهیه فهرستهای مشترک منطقه ای انجام شده و یا در دست انجام است. امیدواریم در بقیه کشورها نیز چنین امری صورت پذیرد.

* * *

ج- ارزیابی کارهایی که تاکنون شده است:

با وجود چنین فعاليتهاي برای مشترک سازی فهرستهای نسخه‌های خطی، هنوز بیش از درصد اندکی از نسخه‌ها مشترک نشده است. فهرست نسخه‌های مشترک فارسی، کار آقای منزوی در جلد شش متوقف شده است. در همین شش جلد و با بستن موضوعاتی که ایشان در این چند جلد آورده‌اند، فقر منابع فهرستی کاملاً مشهود است. اگر با منابع فهرستی جدید بخواهیم این شش جلد را روزآمد کنیم شاید حجم آن به دو برابر افزایش یابد. ادبیات فارسی تألیف استوری، هم به علت قدمت و هم به علت فقر منابع، تمامی نسخه‌ها را دربر ندارد. برای

9. Witkam, J. J. Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other Collections in the Netherlands; Leiden: E. J. Brill, 1983-1989, 5 Fascicules.

[فهرست دست‌نویسهای عربی کتابخانه دانشگاه لیدن و دیگر مجموعه‌ها در هلند]

10. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (VOHD),

Band XVII, Reihe B: Arabische Handschriften, [by] Ewald Wagner and Gregor Schoeler, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1976-1990, 2 Vols.

[فهرست دست‌نویسهای شرقی در آلمان، دوره ۱۷، قسمت دوم: دست‌نویسهای عربی، ج ۲].

Band XIV, Persische Handschriften, 1968, 2 Vols.

[فهرست دست‌نویسهای شرقی در آلمان، دوره ۱۴، دست‌نویسهای فارسی، ج ۲].

بیش از پانزده سال است که آقای «ویتکام»، کتابدار دانشگاه لیدن هلند و از نسخه‌شناسان برجسته کتابهای عربی، دست به تألیف کتابی با نام فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه دانشگاه لیدن و دیگر مجموعه‌ها در هلند زده است. از این مجموعه که به صورت جزوات ۱۱۲ صفحه‌ای منتشر می‌شود تاکنون (تا آنجایی که بنده اطلاع دارم) پنج جزوه در ۵۶۰ صفحه در دسترس محققان قرار گرفته است. این فهرست، هر نسخه را با توصیفات بسیاری معرفی می‌کند. توصیف هر نسخه سه عنصر اساسی را دربرمی‌گیرد که عبارتند از: ۱- عنوان، مؤلف، معرفی و ارجاعات کتابشناختی؛ ۲- توصیف فیزیکی دستنویس که تمامی موارد را از قبیل شمار برگها، سطرها، صحافی، نوع قلم، شیوه کتابت، کاتبان و ... دربرمی‌گیرد؛ ۳- توصیف مندرجات نسخه. ویتکام قصد دارد تا تمامی نسخه‌های عربی فهرست شده و فهرست نشده هلند را بدین شیوه معرفی نماید.

د- نرم افزار فهرست نسخه‌های خطی شرقی در فرانسه (غیر از پاریس):

شعبه «انستیتیوی تحقیقات تاریخ متون» (IRHT) از «مرکز ملی تحقیقات علمی» (CNRS) فرانسه مشغول تهیه نرم افزاری برای فهرست کردن، جمع‌آوری و میکروفسیلم تمامی مجموعه‌های نسخه‌های خطی شرقی در فرانسه در کتابخانه‌های خارج از پاریس است. این مجموعه که «بیس مدیوم» (Base Medium) نام دارد، همچنین تمامی نسخه‌هایی را که قبلاً فهرست شده است، دوباره فهرست‌نگاری و یا تصحیح و سپس در کامپیوتر نمایه‌سازی می‌کند.

ه- فهرست نسخه‌های خطی شرقی در آلمان:^{۱۰}

از سال ۱۹۵۸، طرح عظیمی تحت عنوان «فهرست دستنویسهای شرقی در آلمان» (VOHD) از سوی سازمان مرکزی تأمین بودجه انجمن پژوهشهای آلمان تأمین اعتبار شد که هدف آن ارزیابی و توصیف صحیح همه دستنویسهای شرقی کتابخانه‌های شخصی و عمومی آلمان است. بر طبق مدارک، تعداد نسخه‌های فهرست نشده در آلمان بیش از ۴۰۰۰۰ نسخه است. تعداد مجلدات این طرح بنا بر پیش‌بینی مسئولین آن به هشتاد جلد خواهد رسید. تاکنون بالغ بر بیست مجلد آن انتشار یافته است و بقیه مجلدات در دست تهیه و چاپ است. این

نگارشی از طرح فهرستگان مشترک دست‌نویسهای اسلامی سراسر دنیا

مرحوم آیه الله نجفی مرعشی در قم تنها نزدیک به ده هزار نسخه فهرست شده است. در کتابخانه های ملی ایران، مجلس شورای اسلامی و دیگر کتابخانه های عمده ایران و کتابخانه ها و مجموعه های شخصی نسخه های بسیاری هنوز فهرست نشده اند. در دیگر کشورها نیز وضع به همین ترتیب است: نزدیک به ۳۰۰۰۰ نسخه در مجموعه های شخصی در عمان و همین تعداد در آلمان و همینطور در کشورهای دیگر از هند و پاکستان و خاور دور گرفته تا روسیه و کشورهای عربی و اروپا و آفریقا بیش از یک میلیون نسخه فهرست نشده وجود دارد. امیدواریم مسؤولان کتابخانه ها کمر همت بسته و هر چه سریعتر نسخه های خطی فهرست نشده را فهرست کنند تا عموم محققان بتوانند از این میراث برجای مانده هر چه بیشتر و بهتر بهره ببرند.

۲- کاستیها و اغلاط درون فهرستهای موجود:

یکی دیگر از موانع دستیابی به فهرستگان جامع، اغلاط درون فهرستهاست. منظور ما از اغلاط، اغلاط املایی و یا اشتباه در سال فوت مؤلف و ... نیست، بلکه مراد، آن فهرستهایی است که رساله ای پنجاه برگی را در یک مجموعه پانصد برگی، یک تألیف به شمار آورده اند و تنها آن را فهرست کرده اند و باقی رساله های درون مجموعه را ندیده اند و اگر در این مجموعه ده رساله دیگر باشد، تمامی این رساله ها باید شناسایی نشده و یا از بین رفته تلقی شوند، چراکه تا زمانی که محقق سراغ این مجموعه نیاید و آن را به دقت بررسی نکند، این رساله ها کشف نمی شوند. همچنین کاستیهای درون بعضی از فهرستها نیز از موانع این طرح به شمار می روند، فهرستهایی که فقط نام نسخه و مؤلف را معرفی می کند و به دیگر خصوصیات آن نمی پردازند، کم نیستند. و چه بسا در معرفی نسخه و یا مؤلف آن دچار اشتباه شوند. بنابراین، هرگونه مسامحه در معرفی نسخه، که ممکن است از نظر بعضی از فهرست نگاران، صرفه جویی تلقی شود، نه تنها هیچ نفعی ندارد، بلکه فهرست را از درجه اعتبار و استفاده صحیح ساقط می سازد.

دو عاملی که بر شمردیم، از عمده موانع دستیابی به فهرستگان جامع است. با این وجود نمی توان طرح فهرستگان مشترک جهانی را متوقف کرد؛ زیرا تا زمانی که تمامی نسخه های اسلامی دنیا فهرست شوند، راه زیادی باقی است و بازنگری و ویرایش فهرستهای موجود نیز زمان زیادی می طلبد. بنابراین بر اساس همین منابع موجود - که کم هم نیستند - باید کار را انجام داد. پیش بینی می کنیم که پس از آماده شدن فهرستگان مشترک

نسخه های عربی دو کار دوران ساز بروکلیمان و سزگین نیز کار نهایی نیست؛ این دو تألیف که از یک سو کتابشناسی نیز هستند، تمامی نسخه های خطی عربی را دربر نمی گیرند. کار بروکلیمان به علت قدمت، بسیاری از فهرستها را از دست داده است. سزگین نیز در هر موضوع فقط تا سال ۴۳۰ هـ. بسنده می کند و از ۴۳۰ به بعد را وانهاده است. همچنین این دو کتاب از فهرستهای داخل ایران، کمترین بهره را برده اند. متأسفانه بی اعتنائی به منابع ایرانی (هر چند که این منابع نسخه های عربی را نیز معرفی کرده اند) بلایی است که دامنگیر بسیاری از فهرست نویسان و محققان خارجی شده است. مجموعه الفهرس الشامل مؤسسه آل البیت اردن نیز هم به دلیل کندی کار و هم به علت های دیگر همچون به کارگیری روشهای قدیمی و دستی و عدم ذکر کامل مشخصات نسخه شناسی و کتاب شناسی نیز کار نهایی نمی تواند باشد.

فهرستهای مشترک منطقه ای نیز، همچنانکه از نامشان پیداست، تنها حوزه جغرافیایی خاصی و یا حتی زبان خاصی در حوزه جغرافیایی محدودی را دربر می گیرند و این امر با فهرستگان مشترک جهانی فاصله زیادی دارد. اما این خصوصیت دلیل بی ارزشی این فهرستها نیست، زیرا این فهرستها ادعای جهانی ندارند، بلکه اگر فهرست مشترک هر کشوری آماده شود، راه رسیدن به فهرستگان مشترک جهانی بمراتب کوتاهتر و آسانتر خواهد شد.

د- موانع دستیابی به یک فهرستگان جامع مشترک:

همانطور که ذکر کردیم، منابع ما فهرستهای چاپ شده است. یعنی فهرستگان مشترک ما تمامی نسخه های خطی موجود را دربر نمی گیرد، چراکه متأسفانه برای رسیدن به یک فهرستگان جامع مشترک موانعی وجود دارد و تا زمانی که این موانع برطرف نشود، فهرستگان جامع مشترک به انجام نخواهد رسید. عمده این موانع دو مسأله است:

۱- نسخه های فهرست نشده:

بسیاری از نسخه های خطی تا به حال فهرست نشده اند و تعداد نسخه های فهرست نشده را شاید بتوان به میزان نسخه های فهرست شده دانست. از میان ۲۵۰۰۰ نسخه خطی کتابخانه

این منابع عبارت است از: زبانهای انگلیسی، فرانسه، آلمانی، ترکی استانبولی، روسی، لهستانی، ایتالیایی، اسپانیایی، سوئدی، اردو، لاتین، یونانی، هلندی و ...

هم اکنون نزدیک به صد مجلد از این منابع در دست ترجمه و بیش از سی مجلد آن ترجمه شده و مراحل حروفچینی و چاپ خود را می گذرانند، هر چند امر ترجمه این فهراس برای رسیدن به فهرستگان مشترک جهانی است، اما این عمل فی نفسه نیز ارزش دارد و محققان می توانند پس از ترجمه و چاپ این منابع و تا زمان آماده شدن فهرستگان نهایی، از این منابع استفاده ببرند.

همچنین برای یکدست کردن ترجمه ها از جهت اصطلاحات نسخه شناسی، رسم الخط، ارجاع به منابع و ...، شیوه نامه ای تهیه شده است که در دسترس تمام مترجمان و ویراستاران نهاده شده است.

۴- شیوه تنظیم مطالب:

این طرح به دو صورت نرم افزار و مکتوب ارائه خواهد شد. در شکل نرم افزاری آن، محقق می تواند بدون هیچ محدودیتی بر اساس نام کتاب، مؤلف، ناخ، تاریخ کتابت و هر طریق دیگری که مایل باشد، کتاب مورد نظر خود را جستجو کند. همچنین انواع ایندکسها همچون ناسخخان، نسخه های تاریخ دار، مهرها و تملک نسخه ها، انواع خط، انواع جلد و صحافی و هر خصوصیت دیگری که لازم باشد، در نرم افزار آماده سازی می شود. در شکل مکتوب، تمامی کتابها را بر اساس نام مؤلفان آنها مرتب خواهیم کرد و زیر نام هر مؤلف تمامی کتابهای او همراه با شرح حال، کتابشناسی، نسخه ها و تمامی خصوصیات نسخه ها و چاپهای آن کتاب ذکر خواهد شد.

در پایان امیدواریم که در یک مدت پنج ساله این طرح را با یاری محققان عزیز به پایان برسانیم و افتخار دیگری بر افتخارات فرهنگ و تمدن اسلامی بیفزاییم.

هر ده سال یکبار، باید آن را بر اساس فهرستهای جدید روزآمد کرد.

ه- شیوه و روش ما برای رسیدن به فهرستگان مشترک جهانی:

۱- منابع، شناسایی و دسترسی:

همانطور که در تعریف طرح ذکر شد، منابع ما برای رسیدن به فهرستگان مشترک، فهرستهای چاپ شده نسخه های خطی است. برای شناسایی به منابعی رجوع می شود که فهرس الفهارس نسخه های خطی است. از آن میان باید به کتاب چهارجلدی بررسی جهانی دستنویس های اسلامی^{۱۱} که توسط مؤسسه الفرقان لندن تهیه شده است، اشاره کرد. این کتاب به رغم نقصهای اندک آن بی شک کاملترین و صحیحترین منبعی است که در این زمینه وجود دارد و ما برای رسیدن به طرح خود بیشترین استفاده را از این کتاب کرده ایم. در این کتاب آدرس، تعداد نسخه، فهرستهای چاپ شده و چاپ نشده کتابخانه ها و مجموعه های ۱۰۶ کشور آمده است و ما با دستمایه ساختن این کتاب امر تهیه منابع را شروع کردیم.

تهیه نزدیک به ۳۰۰۰ جلد فهرست به زبانهای مختلف و از کشورهای متفاوت امری است ممکن، اما بسیار مشکل. در مدت یکساله که تهیه منابع را شروع کرده ایم، توانسته ایم نزدیک به هفتصد جلد فهرست عربی و فارسی و سیصد جلد فهرست لاتین را تهیه کنیم. امیدواریم تا پایان سال جاری بتوانیم منابع بیشتری را تهیه کنیم.

۲- علامتگذاری منابع فارسی و عربی:

برای رسیدن به این طرح تمامی مشخصات هر نسخه از منابع فارسی و عربی علامتگذاری و جدا شده و سپس وارد کامپیوتر می شود و تاکنون امر علامتگذاری سیصد مجلد از منابع فارسی و عربی به اتمام رسیده است.

۳- ترجمه و چاپ منابع لاتین:

از آنجایی که تعدادی از منابع و فهرستها به زبانهای غیر فارسی و عربی است، لازم است که این تعداد فهرست به زبان فارسی ترجمه شده و پس از چاپ در کنار منابع فارسی و عربی وارد مراحل علامتگذاری و نمایه سازی شود. دامنه زبانی

11. Ropper, G. J. [General Editor], World Survey of Islamic Manuscripts; London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1991-1994, 4 Vols.